

# K aktuálnosti Komenského díla dnes

**Pavel Floss**

Dne 15. listopadu 2020 uplynulo 350 let od smrti Učitele národů Jana Amose Komenského, pedagoga, teologa, filosofa a společenského reformátora, jenž byl v kontaktu s předními osobnostmi své doby, například s filosofem René Descartem, učenci Marinem Mersennem a Johannem Heveliem či politikem Axelem Oxenstiernou. Letošní pandemie koronaviru způsobila, že řada akcí (například konferencí či přednáškových cyklů) nemohla být realizována, ale připomenutí Komenského díla se mohla věnovat veřejnoprávní média, což v největší míře učinila rozhlasová stanice Českého rozhlasu Vltava. V listopadu mohli posluchači na této stanici sledovat několik zajímavých pořadů, v nichž řada odborníků poukázala na různé stránky Komenského díla. Drama života a hlavní Komenského myšlenky měl představit především pořad *Čtení o Janu Amosovi*, který však byl pouze reprízou z roku 1992, kdy se slavilo 400. výročí Komenského narození. Ačkoli zaznělo mnoho zajímavého a cenného, postrádal jsem zdůraznění aktuálnosti Komenského myšlení dnes, které je v nemálo ohledech více než naléhavé. Právě tomuto tématu bych chtěl věnovat následující řádky.

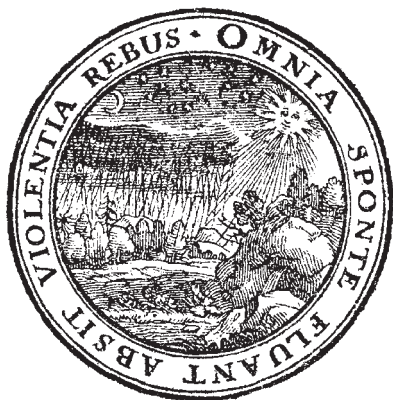
Než tak učiním, zamyslím se krátce nad problematikou tzv. aktuálnosti minulosti. Ve vědeckých diskusích, ale i ve vystoupeních určených širší veřejnosti se dnes vyslovuje řada filosofů a odborníků z oblasti společenských věd v tom smyslu, že tzv. aktuálnost minulosti v žité současnosti je umělým konstruktem. Myšlenky a názory, jež byly zformulovány aktéry minulých epoch, jsou podle nich produkty, jejichž platnost či hodnota je determinována dobou, v níž vznikly, a je za její hranice nepřenositelná. Tyto postoje se podle názoru některých sociologů snoubí s dnes rozšířenou mentalitou, podle níž je třeba se co nejvíce ponořit do právě prožívané přítomnosti a využít ji maximálně k naplnění momentálních potřeb a tužeb a činit tak bez závazků k minulosti a ohledů k budoucnosti, přičemž jakákoli její vize je považována za projev zhoubného utopismu.

Protože mi stránkový rozsah tohoto článku neumožňuje náležitě se s těmito postoji vypořádat, nabídnu čtenáři aspoň následující konstatování. Dějiny filosofie, vědy a kultury (včetně výtvarného, slovesného i hudebního umění) jsou plné příkladů životodárné inspirativní role minulosti, která v dílech tvůrčích současníků rozkvétá novým životem. Minulé výdobytky myšlení a tvorby nejsou něčím mrtvým, nýbrž mohou být živoucím zdrojem naší současnosti,



**Busta Jana Amose Komenského v Náměstí nad Oslavou.**

(Převzato z commons.wikimedia.org.)



Pečeť J. A. Komenského, která později posloužila jako předloha pro znak českých unitářů. (Převzato z commons.wikimedia.org.)

nakolik to ovšem připustíme. Vzpomenul bych slova F. X. Šaldy, že každá tradice sládná a laskaví tou měrou, jakou jí sloužíme.

A nyní již k samotnému jádru tohoto textu, jímž je otázka, čím k nám promlouvá dílo našeho nejsvětovějšího myslitele. Současná aktuálnost Komenského díla se týká především těch oblastí, jež ve svém hlavním a nejrozsáhlejším díle *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (v překladu *Obecná porada o nápravě věcí lidských*; celek rukopisu byl nalezen až v roce 1935) považoval za cíl svého konceptu fundamentální reformy v oblasti vzdělání, náboženství a politiky.

Současný stav vzdělávání (tedy i výuky a výchovy) na všech úrovních škol (od základních až po univerzity) analyzuje například kniha rakouského myslitele Konrada Liessmanna *Teorie nevzdělanosti, s výmluvným podtitulem Omyly společnosti vědění*. Současný systém vzdělání se podle Liessmanna stále více odklání od svého klasického a bytostně humanistického pojetí, podle něhož výchova a vzdělávání byly chápány jako formy utváření lidské bytosti, nikoli jen její vybavování pro výkon určitého zaměstnání, a finálně tudíž vedly k lepšímu uplatnění se na dramaticky proměnlivém trhu práce. Pro tzv. postmoderní epochu (tj. zvláště pro poslední třetinu 20. století, ale i počátky tohoto milénia) potvrdil tento stav iniciátor postmoderní filosofie J.-F. Lyotard ve svém textu *La condition postmoderne* (1979).

Lyotard píše, že jedním z nových momentů charakterizujících stav vědění v postmoderní postindustriální společnosti je tzv. jeho zvětšení, jež se týká každého, ať zastává v procesu tvorby a šíření vědění jakoukoli pozici. Lyotard konstatuje, že se zcela přežil tradiční model vědění jako výchovy a utváření lidského ducha, čili klasický koncept vzdělávání jakožto utváření lidské bytosti. Podle Lyotarda k tomu došlo proto, že vědění a jeho šíření, i vzdělávání, se staly pouhým zbožím, a jsou tudíž něčím bytostně směnným. Lze mluvit o merkantilizaci vědění a vzdělání. To má pak své výrobce a své konzumenty a obecně se stává jednou z efektivních výrobních složek, dokonce i státu. Lyotard uzavírá tato svá sdělení konstatováním, že vědění jako „Bildung“, tedy vzdělávání lidského ducha, ztratilo v postmoderní společnosti svůj vlastní účel. Lyotard a Liessmann reprezentují dva rozdílné přístupy ke vzdělání, tedy postmoderní a klasický. Jestliže Liessmann varuje před důsledky postupného marginalizování klasické tradice vzdělanosti v současnosti, musíme si pak zvláště my, jako příslušníci českého národa, uvědomit, že jedním ze zakladatelů a prvních tvůrců oné klasické tradice byl letošní jubilant – Jan Amos Komenský.

Jan Amos nevypracovával ve své době nějaký idealistický a od praxe odtržený koncept výuky a výchovy, což ostatně vyjádřil jeden z největších moderních znalců jeho díla, Klaus Schaller, když jej charakterizoval jako tzv. pedagogický realismus. Komenského pedagogická soustava vznikala mj. i jako kritika tehdejšího nezáživného a únavného způsobu výuky jakožto biflování se latinských literárních a naučných textů, přičemž učitelé se svými svěřenci též často drsně a necitlivě nakládali. Komenský, jak ukázal především svými učebnicemi jazyků či v proslulém *Světě v obrazech* (*Orbis sensualium pictus*), vycházel při výuce, zvláště na základním stupni vzdělání, ze smyslově přístupné a žáky prožívané skutečnosti a programově tím cílil i na šíření takových vědomostí, jež by adeptům základního školství umožnily optimální aktivity v praktických oborech (například v zemědělství, v řemesle či v obchodu). Tento praktický moment vzdělávání považoval však pouze za jeden z jeho aspektů, zatímco pod-

statné pro něho bylo, že školské instituce na všech svých stupních mají postupně přispívat především k utváření lidské bytosti jako takové, a proto označuje školy na prvním místě jako „dílny lidskosti“. Vzdělávání je pro Jana Amose soustavným pěstováním duchovní potenciality každého lidského tvora (tedy sféry rozumu zaměřeného k poznání, sféry vůle, a tedy jednání, a kultivace tzv. „operatio“, tedy schopnosti vytvářet a tvořit). V „dílnách lidskosti“ se tak aktualizuje to, s čím člověk přichází na svět jen v možnosti.

Škola má každého člověka též připravovat ke kvalitnímu vykonávání obecnějších momentů lidského poslání, jakými jsou například rodičovství či řádné občanství. Zanedbávání tohoto faktoru výchovy v současném systému vzdělání přispívá k neutěšenému stavu rodinného života a k nezájmu o věci veřejné. Trvalé snižování rozsahu výuky humanitních předmětů na úkor prioritace technokraticky zaměřené výuky oslabuje například vybavenost současného člověka k uvědomělému a aktivnímu občanství, což zne-

užívají různé populisticky a xenofobně orientované politické síly a uskupení k manipulaci s voliči, kteří jsou nedostatečně vybaveni znalostmi z moderní historie a dalších společenských věd (včetně základů filosofie, logiky, psychologie, sociologie a mediální výchovy), podléhají jejich propagandě, jež zkresluje historii a dezinterpretuje výdobytky evropského myšlení. Je smutným faktem, že jeden z bývalých kandidátů na českého prezidenta za přední pravavicovou stranu měl zvětšování podílu přírodovědných a technologických předmětů na úkor výuky společenských věd ve svém programu.

S výše řečeným souvisí skutečnost, že Komenský vždy zdůrazňoval tři cíle vzdělávání: utváření celku potřebných znalostí a tím rozvoj lidské racionality, utváření mravní a tím kultivaci volní i afektivní stránky lidské psychiky a výchovu k pravé zbožnosti, v níž se podle Jana Amose lidská spiritualita dovršuje. Žijeme ovšem v sekularizované společnosti, v níž nelze celospolečensky realizovat výchovu k nějaké formě zbožnosti, ale měli bychom dbát aspoň na důslednější a sofistikovanější realizaci mravní výchovy (spojenou i s rozsáhlejší výukou psychologie a jejích základních výdobytků, jako je například strategie zdolávání konfliktů na všech úrovních života od rodiny až po společnost). Komenský, pro kterého bylo po dlouhém a bolestném duchovním vývoji nastolení obecného míru zásadním předpokladem fundamentální reformy lidských věcí, uvažoval o výchově k míru jako o jedné ze složek utváření lidské bytosti. Byl přesvědčen, že nastolení náboženského i politického míru předpokládá i určitou míru sebekultivace (včetně „pavlovské“ proměny myslí), jež povede k míru se sebou samým, s bližními, k míru v rodině a v obci. V již uvedeném Komenského spisu *Svět v obrazech* čteme „všechno ať volně plyne, ať od věcí odstoupí násilí“. Zatímco Komenského současník Descartes chtěl (ostatně v duchu dobového hesla „knowledge is power“) budovat vědění, které z člověka učiní pána a majitele přírody, požadoval Komenský, abychom k přírodě a přirozeným inklinacím všech věcí přistupovali s respektem a byli tak ochránci a správci stvořeného Božího díla (přičemž ovšem technickou vynalézavost hodnotil pozitivně).



Komenského socha v nizozemském Naardenu. (Převzato z commons.wikimedia.org.)



Dům v jihomoravské obci Komňa, kde byl Komenského děd fojtem, je některými považovaný za Komenského rodný dům. Skutečné rodiště Učitele národů není zcela jisté, ale s největší pravděpodobností jím byla Nivnice. (Převzato z commons.wikimedia.org.)

Přistupme ke druhému okruhu Komenského projektu emendace lidských věcí, totiž k nastolení náboženského míru. Tato problematika byla v 17. století zvláště aktuální, když jedním ze základních motivů, především hrůzně třicetileté války (1618–1648), byl konflikt mezi katolicismem a protestantismem propojený téměř neoddelitelně s ekonomickými a politickými ambicemi mocenských elit tehdy nejmocnějších evropských států. Na jedné straně těch, v nichž vládli Habsburkové a s nimi spojení vladaři, zvláště v jižním Německu, a na straně druhé především Nizozemí, Dánsko, Švédsko a později též Francie (ač katolická!). Jak však ukazuje žhavá současnost, náboženská víra (především ve svých militantních formách) nepřestala být důvodem k sociálním a politickým konfliktům, jak jsem o tom ostatně psal v minulém čísle *Tvůrčího života* v článku o světovém étosu Hanse Künga.

Komenský se ovšem, na rozdíl od svého duchovního učitele Mikuláše Kusánského, výrazněji neangažoval o smír mezi velkými (zvláště monoteistickými) světovými náboženstvími,

i když ho považoval za jeden z momentů vyvrcholení fundamentální nápravy lidských věcí. Chtěl se zaměřit na skromnější, ale aktuálnější proveditelnější cíl, totiž na smír mezi znepřátelenými křesťanskými denominacemi, a navrhuje k tomu účelu zřídit grémium, jež nazývá konzistoři, která by sdružovala zástupce všech křesťanských církví a jež by programově utvářela proces jejich sblížení a spolupráce při řešení naléhavých společenských a všeobecně lidských problémů. Neomezil se však jen na teoretické návrhy tímto směrem. Ještě než je začal ve své *Obecné poradě* teoreticky rozvíjet, účastnil se tzv. rozhovorů lásky (colloquia charitativa), jež se konaly mj. za spolupůsobení v některých ohledech mu filosoficky blízkého italského myslitele Valeriána Magniho v polském městě Toruni (1644–1645). Kolokvia však musel na nátlak představitele tehdejší „reálpolitiky“, švédského kancléře Oxenstierny, opustit, což bylo pro Komenského velmi bolestné. Pro současníka pak působí poněkud bolestně fakt, že ekumenické usilování má i dnes ještě dost daleko k úrovni, o níž Jan Amos tehdy snil

a pro niž je charakteristický jeho požadavek, abychom nebyli jen luterány, kalvinisty, katolíky atd., ale opravdovými křesťany.

V závěru přistoupím ke Komenského výzvě, která zaznívá naléhavě zvláště v dnešní době, kdy jak u nás, tak ještě mocněji na našem kontinentu (a svým způsobem celosvětově) narůstají formy agresivní ideologické, sociální a politické partikularizace a s nimi roste vzájemná agresivita a nevráživost. Jestliže chtěl Komenský vytvářet náboženský smír mj. prostřednictvím světové konzistoře církví, pak pro nastolení míru politického navrhoval zřízení tzv. světového shromáždění zástupců všech států a národů, v němž by se problémy mezi nimi řešily cestou mírových jednání, a nikoli válečnými konflikty, jež nic neřeší, jen vytváří nové nespravedlivosti, které potencují zase další konflikty. Jako moderní realizace ambicí Komenského projektu nápravy sféry politiky mohou být nahlíženy i nejvyšší orgány OSN, tj. Valné shromáždění a Rada bezpečnosti. Jestliže jsem napsal, že v ekumenické sféře nás Komenský zavazuje jít dál, než jsme zatím došli, pak je tomu neméně tak i v oblasti politické.

Než ocituji Komenského poselství, s nímž se obracel na tehdejší lidstvo a které je z výše uvedených důvodů aktuální i pro nás, musím dodat několik slov na vysvětlenou. Svůj projekt reformy vzdělanosti a vědění, náboženství a politiky, který předložil především v *Obecné poradě o nápravě věcí lidských* (ale i ve spisu *Via lucis – Cesta světla*), nepovažoval za nějakou idealistickou vizi, nýbrž charakterizoval ho jako plod celých dosavadních dějin (*fructus historiae*). Komenský přesvědčuje své současníky, že tok dosavadních lidských dějin (jestliže jej náležitě analyzujeme) nejen připravil, ale i naléhavě vyžaduje provedení oné fundamentální reformy, již celé dosavadní lidské dějiny vyvrcholí, čímž se otevře cesta k příchodu království Božího již na Zemi. Komenský nazývá svůj program fundamentální emendace lidských věcí „poslední reformací“, ke které jsme všichni povoláni a jež konečně vytvoří pravou katolicitu, čímž samozřejmě myslí nové, bratrské a kreativní lidské společenství. Konkrétně to pro něho znamená, že v budoucnosti již nebudeme jen Francouzi, Rakušany, Španěly aj., ale „dobrymi politiky“,



Z Komenského knihy *Orbis pictus* (Svět v obrazech). (Převzato z commons.wikimedia.org.)

tedy „občany svobodného celosvětového státu“. V latinském originálu čteme „boni politici, liberae reipublicae mundanae cives“. V tomto směru nás Komenského vize předchází ještě více než jeho víra ekumenická. Je to výzva k novému lidskému univerzalizmu a úsilí o jeho konkrétní podobu bude v příštích desetiletích patřit ke stěžejním duchovním a politickým zápasům, na jejichž výsledcích bude záviset přežití lidstva. Světové společenství by mělo být schopno (bez ohledu na hranice komunit, národů a států) účinně řešit dlouhodobé systematické nespravedlnosti a utrpení chudých a jinak vyloučených (například pomocí spravedlivé redistribuce bohatství), ale také být schopno čelit novým rizikům globální povahy, jaká představují zbraně hromadného ničení či dopady klimatických změn, což se neobejde

bez demokratizace hospodářského a sociálního života rozšířením participace občanů nejen na místní a národní úrovni, ale i v nadnárodních institucích (například úvahy o zřízení parlamentu světových občanů).

Vracím se ještě jednou k výše zmíněnému latinskému termínu „*respublica mundana*“, jenž je obvykle překládán slovy „světový stát“, ale mohli bychom ho přeložit přímo jako „světová republika“. K takovému přístupu vedou Komenského formulace z jeho pozdního deníkového textu *Clamores Eliae* (jehož autorství bylo Komenskému definitivně přiznáno až v 60. letech minulého století), v němž se jeho autor profiluje jako antimonarchista. Zatímco v *Obecné poradě* ještě pečlivě zvažuje pro a proti tří základních typů uspořádání státu, tj. monarchie (jejíž konstituční podoba v Komenského době ještě neexistovala, i když se tento přerod již připravoval), aristokracie a demokracie, pak v *Clamores*, v nichž odsuzuje všechny formy násilí (včetně mučení a trestu smrti), je pro něho každá jedi-  
novláda, ať už je realizována v církvi či ve státě,

tyranií, protože je zdrojem násilí, ponížením lidské důstojnosti a zadušením svobody, jež je pro něho největším lidským statkem. Zvláště pozoruhodné je, že svobodu považoval Komenský za výsostné právo lidské přirozenosti.

Demokratizační étos Komenského díla si z našich myslitelů uvědomoval především T. G. Masaryk, který se zasloužil o to, aby se ve Washingtonské deklaraci nezávislosti z října roku 1918 konstatovalo, že se do rodiny moderních demokratických národů hlásíme jakožto národ Komenského. Onen demokratizační étos spočíval v Komenského požadavku, aby základní vzdělání bylo poskytnuto všem lidem bez rozdílu pohlaví, národnosti, náboženství a sociálního postavení, čímž se otevíraly dveře k sociální a společenské dehierarchizaci tehdejší stavovské society (na což již tehdy jeho odpůrci rozhorleně poukazovali) a bylo vykročením ke společnosti rovnosti a bratrství. Zmíněné antimonarchické postoje v *Clamores Eliae* lze chápat jako určité dovršení této demokratizační intence, která se rodí a rozvíjí již v raných Komenského dílech.